

A POLIFON REGÉNY

*Idézésformák Ottlik Géza Iskola a határon
című regényében*

HARKAI VASS ÉVA

POLIFÓNIA — REGÉNYIDŐK, NÉZŐPONTOK

Ottlik *Iskola a határon* című regényében szakít a folyamatos regény-interpretációval. A lineáris cselekménybonyolítást oly módon bontja fel, hogy művébe több regényidőt iktat.

A két idő-koordinátát Ottlik már a regény bevezető szövegegyiségében (Az elbeszélés nehézségei címűben) felvázolja:

— 1957-ben Bébé Szeredyyvel az uszodában tartózkodik; ez a történet a regény keretétül szolgál. A kerettörténet ideje tehát explicite kifejezett (1957, majd a továbbiakban: „most”, „negyvenöt éves koromban”). 1957 azért is jelentős időpont, mivel Bébé ekkor jut hozzá Medve Gábor kéziratához „nem sokkal halála után”.

— Az elbeszélői keret idején kívül még egy időegység szerepel a regényben: az 1923-tól 1926-ig terjedő időszak, amelyet már a bevezető rész is előrejelez („Medve kézírata 1923 őszén”). Ez a katonaiskolai élet ideje; a fabula, a közös elbeszélői anyag ideje, s — a regény további szövegéből kitűnik majd — egyben a Medve-elbeszélés ideje is.

E két idősíktól előfordulnak ugyan a regényben epizodikus kitérések (pl. Szeredy gyermekora Barikával, Bébé gyermekora Petárral, 1944 — Magdáról stb.), de a regényszövegben mindvégig az említett két idő-koordináta fut párhuzamosan. A többi időegység csupán reflexív jellegű epizodikus kitekintés: ábrándozás, emlékezés (pl. Júlia, a motivikusan ismétlődő Trieszti-öböl, balatoni fürdőhely stb.).

A két idődimenzió mögött két, merőben különböző világ áll. Az egyik „ez a mai civil életünk”, amely „már könnyű, és csak játék, maradék nyári nagyvakáció”; a másik a katonaiskola világa, mely fölött ólomszürke az ég, s „fekete hajnali séták”, sötétség, „háborgó, parttalan szürkeség” jellemzi. A két világ két nézőpontot fed: a katonaiskola világa a belső nézőpontot képviseli, a civil élet a külsőt. A nézőpont-váltások mindig jelentésmódosulást eredményeznek: „Kár volt, gon-

doltam, kár volt ennek a hülye Medvének annyit pokoskodni Schulzé-
vel. De lehetséges, hogy már így gondoltam: Schulze tiszthelyettes úr-
ral.” A jelentésmódosulás különösen frazeológiai szinten jut kifejezésre.
Medve Gábort a katonaiskolában (NP₁) Medvének nevezik. Ezzel szem-
ben: „csak az utóbbi években kezdtük néha, kissé félszegül, Gábornak
szóltani, a civil barátaihoz alkalmazkodva” (NP₂). Ugyanez az eset
Bébével is, akit Halász Péter az iskolán belül (amikor „nem ismeri”)
Benedeknek nevez, a többiek Bothnak (NP₁), amikor pedig közös gyer-
mekkoruk köti őket össze, Bébének (s ugyanígy áll Júlia leveleiben is)
(NP₂). Homola és Burger elbocsátásakor is ilyen jelentésmódosulás ját-
szódik le: „A civil ruha miatt azonban ezek a nevek már nem illettek
rájuk, s inkább úgy néztük őket, hogy „aki valaha Homola volt, aki
Burger volt’...”

A két világ mindvégig ellentétben áll egymással két különálló néző-
pontként, ami a hősök érzelmi és gondolati világának belső vívódását,
az alamuzsi, passzív engedelmesség és a személyiség integritásának meg-
őrzése közötti harcot eredményezi. Az otthoni „dédelgetések” és „a két
csengő őrzőngő ébresztője” — a „táguló világ” és a sötétség között mind-
végig megmarad az ellentét. A regény többretegűségét, összetettségét töb-
bek között az eredményezi, hogy a *Iskola...* hősei (különösképpen
Bébé, Medve, Szeredy) már eleve magukban hordozzák ezt a nézőpont-
kettősséget. A két világ közül a „benti”, a katonaiskolai világ dominál
Sajátságos kronotoposz ez, tér- és időbeli viszonylatok olyan összefü-
gése, ahol kondenzálódnak, besűrűsödnek a jelenségek. Ennek a közeg-
nek sajátságos „nyelvezete” van („Sűrű, sokféle és árnyalatos rúgásaink-
kal sok mindent ki tudtunk fejezni. [...] Önálló érvényű, mással nem
helyettesíthető kifejezésmód volt ez, mint a beszéd és az írás vagy a
kép, a zene vagy a csók, s rá lehetett szokni, ha egyszer elkezdte az
ember.”), s fogalomrendszere is autonóm jelentést kap („aránylag sza-
badon és békességben léteztünk. Ez volt a nagy kupleráj.”).

A nézőpontváltásokat legkézzelfoghatóbban frazeológiai szinten lehet
végigkísérni. Azonkívül, hogy a regényben egy-egy hősnek megvan a
maga nyelvezete („extrawurst” — Schulze; „ezer kartács és bomba”;
„a teremburáját” — Szeredy), maga az említett zárt világ is sajátos —
kollektív — nyelvezettel, szóttárral rendelkezik („Sz”, „Mb”, „Mgye”,
„Peh”, „Elefes”, „T” stb.) — ez a „trágár katonai nyelvezet”.

Mindaz, amit az eddigiek során felvázoltunk: az idősíkváltások, a
két világ szembeállítása, valamint az említett motivikus egységek belső
(szövegszerű) ismétlődése a regény többszólamúságát hozzák létre. A két
idősíknak (1957; 1923—1926.) egy-egy világ felel meg (civil; katonai),
s ily módon képviselnek egy-egy nézőpontot — pontosabban egy-egy
nézőpont kronológikus és ideológiai aspektusát (a frazeológiai aspek-
tusra már előzőleg kitértünk). A regényszövegben a két nézőpont szük-

cesszív és egyidejű alkalmazása dialogikus viszonyt teremt. A regény polifóniáját a Bébé-elbeszélés és a Medve szövege között létrejött dialógus építi tovább. E két elbeszélésforma felváltva, párhuzamosan, majd egybeolvadva („beszéd a beszédben” formában) vonul végig a regény szövegén.

A REGÉNY IDÉZÉSRENDSZERE

Az *Iskola a határon* szerkezet tekintetében párhuzamos regénytípus. A két szüzsé paralelizmusa jellemzi, melynek folyamán a két, egymással párhuzamos tudat megütközik ugyan, de lényegében megegyezik. Bébé a közös fabulából kinövő történetben összetett szerepet játszik: hős, átélő és elbeszélő egyben.

A regény szövegének két fő szolamát (idézésmformáját) tehát Bébé és Medve szövege alkotja. Mindkét idézésforma tartalmazza az említett két nézőpontot ideológiai, frazeológiai szinten és időviszonyok szintjén egyaránt. A regény képletét tulajdonképpen az alábbi módon állíthatjuk fel: adva van a fabula, ahol a két nézőpont (külső és belső) realizálódik mindhárom szinten (ideológiai, frazeológiai szinten és időviszonyok szintjén); ebből a közös fabulából fut ki a két párhuzamos, lényegében megegyező szüzsé.

Az elbeszélés nehézségei című bevezető rész, mint mondtuk, a regény keretét képezi: Bébé és Szeredy az uszodában beszélgetnek. A Bébé-elbeszélésbe dialógus keveredik: Szeredy Dani és Bébé párbeszéde Bébé kommentárjaival. Nyelvezetük „egyezményes”, lakonikus, amit a közös múlt, a katonaiskolai élet alakított ki. Azonkívül, hogy Bébé egyenes beszédét dialógusok szaggatják fel, szövegében fellelhetők Szeredy szavai is. Az „idegen beszéd” szabad függő beszéd formájában realizálódik Bébé szövegében: „Ez a halk ‚ide se figyelsz’ most azt jelentette, hogy nyissam ki azt az ilyen meg olyan fületem, ha egyszer járhatja a pofáját, mert így meg úgy, és az édesanyám meg ez meg az.”

Ugyanitt, a keretszövegben történik Medve kéziratának (egy újabb „beszéd”) előrejelzése is.

A regény első részében azután kezdetben szabályosan váltja egymást a Bébé-elbeszélés és Medve közvetlen idézet formájában bemá-solt szövege. Bár Medve szövege a regény teljes szövegének kisebb hányadát képezi, mégis ez a mű alapszövege — tulajdonképpen a Bébé-szöveg(ek) életre keltője. Bébé e kiinduló szöveghez fűz kommentárokat, másolja be egy az egyben, majd veszi át nézőpontját, s végül, a mindentudó író szerepét felvéve, meséli át.

A regény kezdetén tehát (az első rész ötödik fejezetéig) szabályosan váltja egymást Bébé és Medve szövege. Az első szöveg egyes, illetve

többes szám első, Medve szövege pedig egyes szám harmadik személyében („M”) íródik. Az „M”-szövegek itt még érintetlenül, pontos idézés formájában kerülnek be a regény szövegébe, míg a Bébé-szövegek — mintegy Medve kéziratára reagálva — a Medve-szövegre vonatkozó kommentárokkal, észrevételekkel töltődnek fel. Ezek a kommentárok nézőponttüközések (főleg ideológiai szinten). A regény többszólamúsága azokon a szöveghelyeken kulminál, ahol Bébé kénytelen újra elmondani ugyanazt a történetet, amelyet Medvétől is idéz („ezt a részt még módosítva és kibővítve sem tudom átvenni a kéziratból; csak néhány sorát idézem, s azután elmondom, úgy, ahogyan volt”). Ily módon ugyanaz a történet kétféle nézőpontból, két tudaton átszűrve fordul elő a regény szövegében. Bébé szövegei látszólag kiegészítések, „javítások” Medve kéziratán. A regényt olvasva azonban kitűnik, hogy ugyanannak a fabulának egy új nézőpontból láttatott szüzséjét képezik. A Medve-kézirat közvetlen idézet formájában bemásolt szövegének felzaggatása tehát nem csupán emlék-korrekciónak: egy sajátos nézőpont — Bébé nézőpontjának — érvényesítése.

Bébé, miközben megszakítja Medve kéziratának szövegét, saját szövegét ugyanazzal a motívummal indítja, mint amivel Medve az övét befejezi. Ily módon e motívumok a két szólam, a két idézet között átmenetet, „hidat” képeznek. Szerepük nemcsak abban van, hogy biztossá tegyék a regény egészének kontinuitását: ezek a „hidak” a fabula egységére, azonosságára utalnak. Nevezetesen arra, hogy egy adott fabulából két párhuzamos szüzsé fut ki. Mivel minden nézőpont egy nyelvet képvisel, ugyanaz a fabula kétféle beszéd, két egyenrangú tudat formájában realizálódik: Bébé tárgyilagosabb, Medve azonban a benyomásokra fekteti a hangsúlyt, a befogadásra s az érzelmeire koncentrál (elkalandozik, megzavarták, undok félelem fogta el, nem érezte, látni kezdte, furcsa volt, érdekes azt hitte stb.).

A regényben azt követően, hogy a Bébé-elbeszélés és a Medve-elbeszélés kezdetben önálló nézőpontot képviselve, szabályosan váltják egymást, annak lehetünk tanúi, hogy Bébé egy idő után átveszi Medve Gábor belső nézőpontját, s a Medve-szöveg közvetlen idézése, bemásolása helyett a mindentudó író szerepét felvéve, egyszerűen átmeséli Medve kéziratát. Medve szövegének átmesélése a regény egy új idézésformáját képezi. A belső nézőpont átvételét, a mindentudó író jelenlétét támasztja alá a Medvére vonatkoztatott igék is Bébé szövegében: Medve tudta, látta, várta, nem tehet mást, hitt abban, bizonyos közönyt érzett, zavarba jött stb., valamint a Bébé-elbeszélés ilyen és hasonló fragmentumai is: „Azt nem mondtam, gondolta Medve...” stb.

A regény második részében is előfordul még, hogy Bébé bemásolja Medve Gábor kéziratát, de a közvetlen idézés szövegében érdekes módon nem M, hanem Medve név szerepel! Ez a jelenség mindössze két fejezet erejéig figyelhető meg.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fentiekben igyekeztünk felvázolni, melyek azok a fő idézésformák, amelyek a regény szövegét alkotják.

a) A regény alapszövege Medve Gábor kézírata 1923-ból (a bemásolt szöveg cselekményének ideje az 1923 és 1926 közötti időszakot öleli fel).

b) Ugyanennek a fabulának újabb szüzséje realizálódik Bébé elbeszélésében (a cselekmény ideje ugyanaz, mint az első szüzsé esetében).

c) Bébé átveszi Medve nézőpontját, s a mindentudó író szerepében átmeséli Medve szövegét.

A regényben e három fő idézésformán kívül még az alábbiak alkotnak önálló szöveget:

d) Bébé Medve szövegére vonatkoztatott kommentárjai, helyesbítései, javításai;

e) A Bébé-szövegbe idegen tudatként beépülő egyéb „beszéd” (pl. Medve beszéde Bébé szövegében, Szeredy gondolatainak beépülése, valamint a katonaiskolai élet idegen tudatként való beépülése — tkp. egy közösségi szövegmé).

Az említett idézésformák mindegyike egy-egy nézőpontot képvisel. A nézőpontváltások és az idegen tudatok egymásba épülése, a „beszéd a beszédben” jelenség, a regény polifóniáját hozzák létre.

Az *Iskola a határon* idézésrendszeréről beszélve meg kell még említeni a regény félbemaradt történetét is: a Magda- és Szeredy-történetet, amely egy-egy szólam formájában csupán felcsendül a regényben, de nem fejeződik be. „De hát ez hosszú történet” — mondja Ottlik két alkalommal is a regényben —, „és ráadásul nincs is még vége”. Figyelembe véve a regényt indító s a regény folyamán mindvégig jelen levő kerettörténetet, valamint a fentiekben említett, csonkán maradt történetet, megállapíthatjuk, hogy az *Iskola*... regényszövege nemcsak „beszéd a beszédben”, hanem egyben „regény a regényben” is, s ez utóbbi minőség az Ottlik-mű polifóniájának egy újabb rétegét képezi.